

Vladimir Mošin

POVELJE CARA DUŠANA I JOVANA PALEOLOGA PANTELEJMONOVOM MANASTIRU

Ruski manastir sv. Pantelejmona u Svetoj Gori, utemeljen krajem X. ili početkom XI. vijeka, očuvao je u svojoj arhivi veliku zbirku akata počevši od 1030. g. Srednjevjekovne njegove isprave imaju naročiti interes za povijest ruskog monaštva na Atosu i u vezi s tim za proučavanje rusko-bizantskih odnosa, a i za unutarnju historiju Bizanta i srednjevjekovne Srbije, pružajući važne podatke za tadašnje sudstvo, finansijski sistem, agrarne odnose i t. d. i napose za diplomatiku. Zato nauka već odavno posvećuje veliku pažnju ovom gradivu. God. 1873. izdao je svoja akta sam manastir pod naslovom »Akty russkago na Svjatom Afone monastirja sv. velikomučenika i celitelja Panteleimona, Kiev, 1873.« gdje je objavljeno 46 akata na grčkom jeziku, 15 srpskih srednjevjekovnih, 6 ruskih, 4 vlaške i moldavske isprave na slavenskom jeziku i 15 rumunjskih akata. Prije toga Šafarik, kome je manastir poslao fotografske snimke srpskih akata, izdao je te akte u XXIV knjizi Glasnika Srpskog uč. društva za 1868. god. Grčku hrisovulju cara Dušana s nepotpisanim konceptom istog akta izdali su kasnije A. Solovjev i V. Mošin u zbirci »Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936«, a kasnije pretrade hrisovulja cara Dušana i cara Andronika objavio je V. Mošin u Spomeniku Srpske akademije XCI, str. 257—260. Međutim, kako je staro izdanje iz 1873. god. odavno postalo velikom rijetkošću, a porēd toga je mnogo zastarjelo prema sadašnjem stanju nauke u pogledu svetogorskih akata, potpuna je sazrela potreba jednog novog izdanja Pantelejmonskih isprava. Poznato mi je, da je taj posao preuzeo na sebe poznati stručnjak prof. Paul Lemerle, autor odličnog izdanja akata svetogorskog manastira Kutlumuša i mnogih važnih istraživanja na području unutarne historije Bizanta. Taj razlog pobuđuje me, da se ponovo vratim na pitanje autentičnosti carskih Pantelejmonskih povelja, koje je pred rat postalo predmetom diskusije,¹ a koju je taj rat prekinuo na velikoj recenziji profesora Dölgera.

¹ V. Mošin, K voprosu o sostavlenii hrisovulov u južnih Slavjan i u Vizantii (Jubilejnjij sbornik rus. arheol. obšč. v Korol. Jugoslavii, Beograd 1936, 106—109); Spomenik Srp. akad. XCI, 1939, 219—260; Anastasijević, Bogoslovje XII, 1937, 332—335 i Byzantion XII, 625—638; St. Binon, Revue d'histoire ecclésiastique XXIV, fasc. 2, 1938, 311; Ostrogorski, Annales de

Kako se u pogledu hrisovulje cara Andronika II iz god. 1311. Dölger složio s mojim zaključkom o njenoj autentičnosti, možemo da se na nju više ne vraćamo, već da pređemo na kompleks od 6 vladalačkih isprava; četiri koje nose potpis cara Dušana, jedna bez potpisa s datumom iz njegova doba, i jedna povelja cara Jovana Paleologa. *Prema datumu koji je upisan u njihovu tekstu*, ove se isprave raspoređuju u sljedećem redu.

1. *Nepotpisani tekst grčke hrisovulje*, kojim se manastiru poklanjaju imanja bivših bizantskih posjednika Jovana Mazgide i Aleksija Paleologa. U tekstu je crnim mastilom (bez crvenog, kojim su se upisivali izvjesni elementi na ostavljena prazna mjesta u datumu) upisana godina 6855. Prvi je izdavač pantelejmonovih akata, prof. Ternovski, smatrao ovu ispravu za neodobreni projekt Dušanove grčke hrisovulje, koja joj je vrlo slična, ali sadrži manji broj poklonjenih imanja. Ovu hipotezu prihvatili smo Solovjev i ja u našem izdanju grčkih povelja srpskih vladara.

2. *Grčka povelja cara Stefana Dušana*, gdje se od posjeda, navedenih u prethodnom aktu poklanjaju samo imanja Aleksija Paleologa. Akt ima crveni grčki potpis cara, crvene riječi *λόγος* na tri prazna mjesta i uobičajene crvene riječi u datumu: mjesec, posljednje dvije brojke u godini i broj indikta. Posljednju brojku u godini prvi je izdavač pročitao kao *ε'*, t. j. brojku 5, čime se stvara neslaganje septembarske 6855. god. (sept. 1346.—august 1347.) s prvim indiktom. Isto smo čitanje prihvatili i mi u »Grčkim poveljama« i objasnili ovu griješku pretpostavkom, da je brojka *ε'* — 5 pogrešno upisana u tekst pod utiskom nepotpisanog projekta, gdje je riječ *πέμπτου* upisana slovima: mjesto nje trebalo bi da dođe 6, jer je poznato, da je Dušan bio u Svetoj Gori zimi septembarske 6856. (1347.—1348.) godine, čemu odgovara upisani prvi indikt. Međutim, kako sam isti znak, koji smo transkribirali sa *ε'*, pronašao i na fotografskom snimku Dušanove grčke povelje manastiru Esfigmenu od decembra iste godine i istog indikta, gdje ga je prvi izdavač esfigmenskih akata, V. Regel, razriješio sa riječi (*εκτοῦ*), to sam u Spomeniku XCI pokušao da protumačim pomenuti znak ne kao brojku, već kao nespretno skraćenu riječ *εκτοῦ*.

3. *Duplikat prethodnog akta*, također s crvenim potpisom cara Dušana i s drugim upisanim crvenim riječima, ali s datumom, u kojem je posljednji znak u broju godine napisan sasvim jasno — brojka *ε'*. Upozorivši na to, da je rukopis potpisa i drugih crvenih riječi ovdje identičan s rukopisom cijelog ostalog teksta, dok se u prethodnom aktu razlikuje, utvrdio sam, da je to prijepis — duplikat načinjen u manastiru.

4. *Srpska povelja cara Dušana od 12. juna 6857. (1349. g.)*, gdje se uz imanja poklonjena grčkom poveljom, poklanja i veći dio imanja navedenih u pomenutom nepotpisanom aktu iz god. 6855.

5. *Drugi primjerak srpske povelje sa istim datumom*, ali s većim povlasticama i s većim brojem poklonjenih imanja. Paleografska analiza

l'institut Kondakov, XI, 1940, 273—274; Fr. Dölger, Empfängerausstellung in der byzantinischen Kaiserkanzlei? Archiv für Urkundenforschung X, 1938, 393—414; Byzantinische Zeitschrift XL, 1940; 125—141.

potpisa uvjerila me je, da je to prerada prethodnog akta, načinjena u drugoj polovini XVI vijeka.

6. *Hrisovulja cara Jovana Paleologa od septembra 6864. (1353. g.), VII. indikta*, po sadržaju skoro potpuno jednaka nepotpisanom aktu iz 6855. god. Navodi sva imanja citirana u srpskoj originalnoj povelji iz god. 1349., izostavljajući samo ime imanja Kocaki.

Dok ja raspoređujem ove isprave u hronološkom redu prema datumima koji se nalaze u dotičnim aktima, Dölger ih raspoređuje drukčije. Po njegovu mišljenju, nesumnjivo originalna je samo hrisovulja Jovana Paleologa. Dušanova grčka povelja je falsifikat sastavljen prije 1353. g. radi pravdanja pred Paleologom manastirskih pretenzija na pomenuta imanja. Nepotpisani grčki akt s datumom 6855. g. je kancelarijski koncept Paleologove povelje, gdje je griješkom, pod utiskom donesenog falsifikovanog Dušanovog akta, unesena navedena godina. U pogledu srpskih akata Dölger ne proglašuje oba za falsifikate, ali bezuslovno tvrdeći, da jedan mora da bude falsifikat, drugi akt ostavlja pod sumnjom. Meni se čini, da hipoteza g. Dölgera neophodno traži da se oba srpska akta smatraju falsifikatom: ako je ma koja od srpskih povelja originalna, postaje nemoguća pretpostavka, da su monasi *p o s l i j e* nje sastavili grčku Dušanovu falsifikovanu povelju s manjim brojem imanja i povlastica, nego što su zaista dobili od Dušana 1349. g.

Što se tiče *D u š a n o v e g r č k e p o v e l j e*, Dölger tvrdi: 1. da su oba grčka primjerka potpisana od istog čovjeka, 2. da car nije mogao svojeručno upisivati riječi *λόγος* i brojke u datum, jer je to u Bizantu bio posao naročitih činovnika i 3. da je pogrešno moje tumačenje posljednjeg znaka u godini kao skraćenice riječi *επιτοῦ*. Pri tome on se ne osvrće na moju argumentaciju: 1. analizu materijala, pisma, jezika i oblika ove hrisovulje, 2. analizu sadržine akta, koja svjedoči, da bi bilo besmisleno falsifikovati ovaj grčki akt s manjim brojem poklonjenih imanja poslije bogatijeg srpskog akta i 3. kasnije svjedočanstvo bivšeg vlasnika poklonjenih imanja, Aleksija Paleologa, da je car Dušan zaista predao njegovo selo ruskom manastiru, t. j. da je morala postojati povelja analogna sačuvanoj grčkoj. Isto tako ne osvrće se na moju analizu formulara (odsustvo ekspozicije i nastale zbog toga nepravilnosti u konstrukciji rečenica u kojima dolazi riječ *λόγος*), što u vezi s paleografskim osobinama akta upućuje na pretpostavku o postojanju u ovom slučaju *Empfängerausstellung-a*, ili u najmanju ruku *Empfängerkonzept-a*.

Što se tiče potpisa na originalu i na kopiji, Dölger samo ukratko napominje, da su oni toliko slični, da se moraju pripisati istom čovjeku. Naprotiv, ja sam ubijeđen, da je moja analiza nepobitno dokazala, da je potpis, kao i ostale crvene riječi na kopiji napisan istom rukom kao i cijeli tekst, dok je na originalu tekst pisan jednom rukom, a crvene riječi — drugom.² Isto tako ubijeđen sam, da su samo slabe reprodukcije

² Kao što je poznato, u Bizantu riječi *λόγος* i brojke u datumu nije upisivao car, nego zasebni činovnici, ali u Dušanim poveljima to je upisano istom rukom kao i potpis. Nepravilnosti u formularu, koje nalazimo u svim Dušanim grčkim poveljima pokazuju, da bizantski formular nije bio pot-

1. + ΓΕΦΑΝΕΝ ΧΩΤΩ ΠΙΣΤΗ
ΜΑΘΗΤΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ ΣΕΒΙ,
ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ. +

2. + ΓΕΦΑΝΕΝ ΧΩΤΩ
ΠΙΣΤΗ ΜΑΘΗΤΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
ΣΕΒΙ ΣΕΒΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ

3. + ΓΕΦΑΝΕΝ
ΠΙΣΤΗ ΜΑΘΗΤΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
ΣΕΒΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ

4. ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΗ ΣΕΒΙΑΣ
ΣΙΧΔΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ ΣΕΒΙΑΣ
ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +

5. + ΓΕΦΑΝΕΝ ΧΩΤΩ ΠΙΣΤΗ
ΜΑΘΗΤΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
ΣΕΒΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ

6. ΤΩ ΚΥΡΩ
+ ΓΕΦΑΝΕΝ
ΣΙΧΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΗ ΜΑΘΗΤΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
ΣΕΒΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ

7. + ΓΕΦΑΝΕΝ
ΧΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΗ ΜΑΘΗΤΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
ΣΕΒΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +

8. + ΓΕΦΑΝΕΝ
ΠΙΣΤΗ ΜΑΘΗΤΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
ΣΕΒΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +

9. + ΓΕΦΑΝΕΝ
ΧΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΗ ΜΑΘΗΤΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ
ΣΕΒΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +

1. IVIR, jan. 1346
2. IVIR, april 1346
3. KSIROPOTAM, april 1346
4. FILOTEJ, april 1346
5. ESFIGMEN, april 1346
6. ESFIGMEN, dec. 1347
7. ZAVLANTIJA, novemb. 1348
8. DOHIAR, mart 1349
9. LIKUSADA, novemb. 1348
10. PANTELEIMON orig. dec. 1347
11. PANTELEIMON Kp. dec. 1347

σεβι + κοβι

10. + ΓΕΦΑΝΕΝ
ΣΙΧΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΗ ΜΑΘΗΤΟΣ
ΚΑΙ ΑΥΤΟ ΣΕΒΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +

11. + ΓΕΦΑΝΕΝ
ΣΙΧΩ ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΗ ΜΑΘΗΤΟΣ
ΚΑΙ ΑΥΤΟ ΣΕΒΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΝΙΑΣ +

fotografija krive, da g. Dölger nije zapazio, da potpisi na oba primjerka grčke Dušanove povelje ne potiču od istog čovjeka, makar su i slični. Potpis na svakom falsifikatu mora da podražava potpisu na originalu, ali se ipak može razlikovati po cijelom nizu karakterističkih pojava. U nemogućnosti da ponavljam čitavu moju »grafološku« analizu, napomenut ću samo vrlo karakteristične oblike slova β . Na Dušanim potpisima³ ovaj je znak uvijek pisan u dva poteza — vertikalno stablo i vijugaste linije u obliku arapske brojke 3; takvo je i na originalu panteleimonove povelje, dok je na prepisu β nacrtano u tipičnom grčkom »šnurastom« obliku — jednim potezom sa širokom petljom gore, a tako je pisano i na svim mjestima u tekstu ovog primjerka.⁴ Priloženi faksimili Dušanih potpisa čine suvišnim duže dokazivanje originalnosti osnovnog primjerka njegove grčke povelje ruskom manastiru, bez obzira kako će se protumačiti spomenuto neslaganje hronoloških elemenata u datumu.

U pitanju posljednjeg znaka u broju godina, kao što sam već rekao, ja sam se ispočetka pridružio prvim izdavačima povelje, koji su ga smatrali za brojku ϵ' — 5, te sam tumačio neslaganje 6855. godine s I. indiktom kao slučajnu griješku, učinjenu pod sugestijom nepotpisanog projekta sa istim datumom. Međutim, kako je u Dušanim drugim poveljama, po ugledu na bizantske hrisovulje, ova brojka upisana riječima, i pošto sam isti znak — široko ϵ s daleko otegnutim vijugastim jezikom i zavijenim cirkumfleksom — našao na istom mjestu u drugoj Dušanovoj povelji Esfigmenu od decembra I. indikta, gdje su ga izdavači razriješili kao ($\epsilon\kappa\tau\omicron\upsilon$),⁵ došao sam na pretpostavku, da bi i pomenuti znak panteleimonove povelje mogao biti nespretna skraćénica za riječ $\epsilon\kappa\tau\omicron\upsilon$. Pri tome sam pokazao da je car Dušan slabo poznao grčku gramatiku: pisao je $\epsilon\rho\omicron\mu\alpha\nu\lambda\alpha\varsigma$ sa dva ρ , $\alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\omicron\rho$ sa omikron mjesto omega, čak i $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma$ sa υ mjesto β na početku. Razumije se i ja nisam mogao da previdim činjenicu odsustva spiritusa i akcenta kod tobožnje skraćénice riječi $\epsilon\kappa\tau\omicron\upsilon$, na što upozorava Dölger, ali sam to tumačio kao griješku Srbina, koji je slabo vladao grčkom gramatikom.

Uostalom, bio sam prisiljen da tumačim navedeni znak kao skraćénicu za riječ $\epsilon\kappa\tau\omicron\upsilon$, samo zato, što sam ga našao i na esfigmenskoj Dušanovoj povelji i što drukčije nisam mogao protumačiti neslaganje

puno poznat srpskoj kancelariji. Treba voditi računa, da se ovdje ne radi o bizantskoj carskoj hrisovulji, već o povelji srpskog vladara, koja se ne može promatrati samo sa gledišta bizantskih pravilnika, iako se srpska kancelarija na njih ugledala.

³ Nažalost, dva od Dušanih potpisa, Filotejevom manastiru i Likusadi, nemamo u fotografijama, već u rukopisnim kopijama izdavača. Ipak pored svih razlika koje su zbog toga nastale (drhtavost staračke ruke Uspenskog u filotejevom potpisu i izvjesna šablonizacija oblika u likusadskom potpisu) potpuno je jasno, da su i to kopije originalnih Dušanih potpisa.

⁴ Na obje povelje Ivirskom manastiru početno je slovo u riječi $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\upsilon\varsigma$ napisano υ . Na ksiropotamskoj i na likusadskoj povelji Dušan se služi katkada i jednopoteznim oblikom sa dvije petlje — b , ali tamo gdje upotrebljava grčko β , uvijek ga piše u dva poteza.

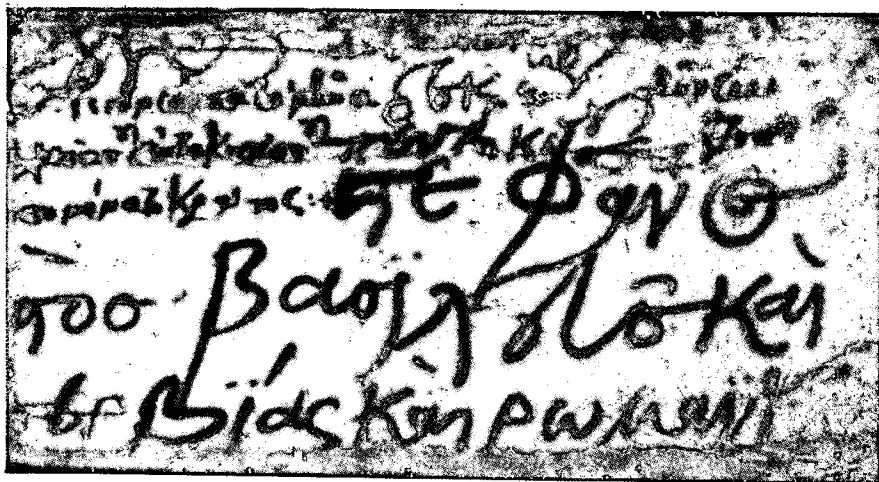
⁵ Actes d'Esphigménou, Nr. XIII, 30.

godine s indiktom u dvije nezavisne jedna od druge Dušanove povelje iz istog doba. Međutim sada priznajem neispravnost moje hipoteze i s lakim srcem vraćam se prvoj interpretaciji: da se u oba slučaja nalazi brojka ε', jer neslaganje 6855. g. s prvim indiktom može da ima sasvim novo tumačenje. Mislim, da je ovdje godina navedena po martovskom datiranju, koje je u to doba postojalo u Rusiji i kod zapadnog susjeda, u Veneciji, i koje je vrijedilo u Srbiji prije njenog pretvaranja u Dušanovu srpsko-grčku imperiju, a susreće se i poslije toga.

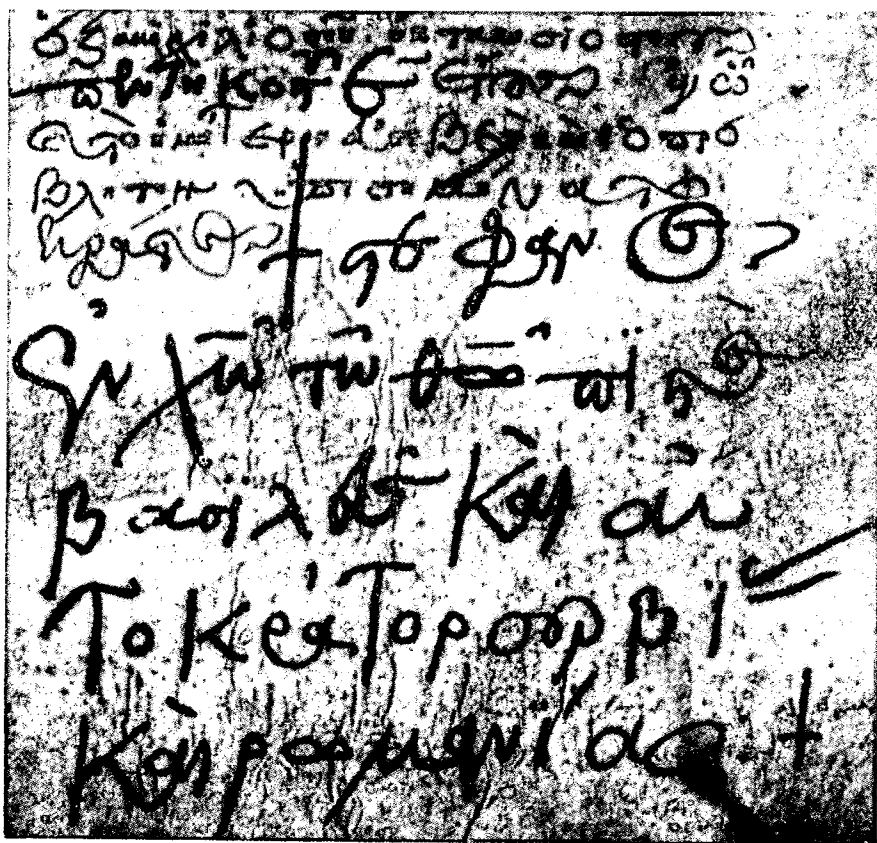
Pitanje martovskog datiranja u srpskim izvorima nije još bilo proučavano, iako apodiktično tvrđenje ruskih paleografa Sreznjevskog, Soboljevskog i Ščepkina u tom pogledu davaše mnogo povoda da se ovome pitanju posveti ozbiljna pažnja. Ovo je uvjerenje bilo zasnovano u prvom redu na zaključku, da u Rusiju martovsko datiranje nije moglo doći od drugdje nego sa slavenskog Balkana, odkuda su Rusi primili slavensko pismo sa književnošću, a bilo je konstatirano u djelima Konstantina Prezvitara iz početka X. vijeka, u bugarskom evanđelju XIV. vijeka i u prvim srpskim cetinjskim i mletačkim štampanim izdanjima. Ali je najznačajnije otkriće u tom pogledu učinio V. Petković, koji je 1922. g. konstatirao, da u freskama u Starom Nagoričinu iz početka XIV. vijeka ilustracije kalendara idu od marta do februara. Skrenuo je pažnju na martovski početak godine i Rešetar u svojoj raspravi o 12 petaka. Na mogućnost martovskog datiranja u bosansko-dubrovačkim ugovorima i u ispravi Odole iz Krajine upozorio je M. Kos u svojoj značajnoj raspravi o dubrovačko-srpskim ugovorima do sredine XIII. vijeka (Glas S. A. CXXIII, 1927, 47—48): ovdje dolazi annus incarnationis, uobičajeni u dubrovačkim latinskim ispravama iz prve polovice XIII. vijeka, dok je na martovsko datiranje u dalmatinskim gradovima još ranije skrenuo pažnju Šufflay.

Navedeni podaci pobudili su me, da analiziram pitanje martovskog datiranja u srpskim spomenicima; pregled zapisa i isprava, u kojima postojanje nekoliko elemenata u datumu dopušta da se odredi sistem datiranja, uvjerio me da se prije sredine XIV. vijeka Srbija uglavnom služila martovskim sistemom. U doba stvaranja srpsko-bizantinskog carstva Dušan je uveo u državnu kancelariju bizantsko septembarsko datiranje, ali se tradicionalno martovsko datiranje susreće i u to doba i kasnije u zapisima, a i u zvaničnim aktima (na pr. u Uroševoj povelji Dubrovniku od 10. januara 6964. god. ind. X.). Ovi zaključci (koji se sada, prošireni većim dokaznim gradivom, objavljuju u Istoriskom glasniku Ist. društva N. R. Srbije; prvi dio izašao 1951, 1—2, 19—57) objašnjavaju neslaganje godine s indiktom u Dušanim poveljama Ruskom manastiru i Esfigmenu. Da je sam Dušan vodio računa o opravdanosti martovskog datiranja, nesumnjivo svjedoči srpski prijevod Vlastareve sintagme, izrađen po njegovoj želji neposredno poslije proglašenja carstva, gdje izričito stoji, da »prvi je mjesec onaj, koji Rimljani zovu mart... a prethodni je mjesec (februar) — posljednji«.

Ako je datum u Dušanovoj povelji Pantelejmonovom manastiru naveden po martovskom sistemu, onda se time riješava i problem nepot-

Dušanov potpis na esfigmenskoj povelji

Dušanova povelja Ruskom manastiru (original)

αρχιεπισκοπῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς πόλεως
βουλῆς καὶ τῆς διακονίας τῶν
προσφύγων. ἔδοξε δὲ τοῖς ἀρχιεπισκοπῇ
ΡΑΝΔΑΙΤΗΣ ΟΥΚΡΑΙΝΗΣ ΠΡΩ-
ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΥΚΡΑΙΝΟΦΙΛΟΥ
ΟΚΤΑΚΟΣΙΟΥ ΡΩΤΙΚΟΥ ΕΓΓΡΑΦΟ-
ΥΝΤΕΣ ΕΝ ΤΟΙΣ ΜΕΤΕΡΟΝ ΔΙΑΣΕΥΣ-
ΕΘ ΠΡΩΤΗ ΤΙΣΙΝ ΟΥΚΡΑΙΝΑΙ
ΛΕΥΣΕΘ + ΕΘ ΘΑΥΘ
ΕΝ ΧΩ ΤΩ ΤΩ ΤΩ
90 ΒΑΣΙΛΕΥ-
ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡ
ΟΡΒΙΣ ΚΑΙ ΡΩ-
ΜΑΝΤΩ +

Dušanova povelja Ruskom manastiru (kopija)

pisanog koncepta iz 6855. god. Ruski monasi (koji su se u Rusiji služili baš martovskim datiranjem) mogli su da stave ovu godinu u projekt u januaru 1348. g., kada je car boravio u njihovu manastiru, a kada je car odbio taj projekt zbog velikih pretenzija, monasi su odmah mogli napisati novi tekst, koji je dobio carev potpis sa istim datumom — tadašnjom martovskom godinom i tadašnjim prvim indiktom.

Dvijema srpskim poveljama s Dušanovim potpisima i istim datumom — 12. juna 6857. (1349.) g. Dölger posvećuje malo pažnje: upozorava da jedna od tih povelja svakako mora da bude lažna, a da su obje podozrive, pošto nijedan od oba primjerka ne govori o prethodnoj grčkoj. Kao što je naprijed rečeno, nemogućnost pretpostavke da bi poslije bogatije srpske povelje monasi sastavili lažan grčki predložak s manjim poklonima, prisilila me je na zaključak, da hipoteza Dölgera mora držati oba srpska primjerka za lažne. Stoga sam izvršio detaljnu analizu ovih akata (potpuno novu, jer ih nitko prije nije proučavao sa gledišta diplomatike i paleografije) i držim, da sam potpuno sigurno utvrdio autentičnost kraćeg akta i kasniji postanak dužeg (vjerovatno iz osmog decenija XIV. vijeka). Kako se Dölger ne upušta u ovo područje srpske diplomatike, mogao bih da se samo pozovem na odgovarajući dio moje studije u Spomeniku XCI, ali radi važnosti ove isprave u čitavom kompleksu neka ukratko rezimiram moju argumentaciju. Kraći je akt: 1. tipičan za originalne povelje po obliku i materijalu, 2. vjerodostojan sa gledišta paleografije, jer je pisan kancelarijskim brzopisom iz sredine XIV. vijeka, 3. u pogledu jezika predstavlja čistu srpsku recenziju, što upućuje na sastavljanje povelje u carskoj kancelariji, a ne u ruskom manastiru, 4. potpis na kratkoj povelji je analogan Dušanovim potpisima na njegovim nesumnjivo originalnim poveljama, napose na grčkim hrisovuljama Vatopedu i Lavri, 5. sačuvan je crveni gajtan od pečata, 6. isprava je bespriječna sa gledišta formulara i izrađena potpuno prema pravilima srpske kancelarije, sa svima osobinama, koje imaju Dušanova srpske carske povelje, 7. pravna sadržina povelje nema nikakvih protivriječnosti s podacima prethodnog grčkog akta, već predstavlja dopunu ranije grčke povelje iz 1348. god. Ako se uzme u obzir, da prije toga ruski manastir nije imao ni jedne srpske povelje, koja bi mu mogla poslužiti za sastavljanje ove isprave, mora se zaključiti da je isprava mogla biti izrađena samo u vladalačkoj kancelariji. Što se tiče dužeg akta, analizom sadržine utvrdio sam elemente pravne prirode — crkveno-pravne povlastice i nova imanja — koja su bila umetnuta u prerađeni tekst originalne povelje, a paleografskim upoređenjem sa drugim aktima tog doba pokazao sam vrijeme, kad je ta prerada bila izvršena. Ako se uzme u obzir, da sam pored snimka obiju povelja dao dva snimka tipičnih srpskih Dušanovih potpisa, a osim toga u bilješkama naveo arhivske signature svih snimaka hilendarskih akata, koji se čuvaju u arhivu SAN, a dolaze u obzir za upoređenje s pantelejmonskim ispravama, tako da svaki stručnjak lahko može provjeriti tačnost mojih navoda, vjerujem da bi se potpunija analiza teško dala izvršiti.

Pitanje vlastoručnosti potpisa na srpskim poveljama nije još bilo detaljno obrađivano. Dok su na grčkim poveljama Dušanovi potpisi ne-

[Handwritten signature]

KR. UROŠ I. DUBROVNIKU 1254

† Г҃ѢѦ П҃Ѧ І҃Ѣ Ж҃Е НІКѢЛЪ СР҃ПѢСІЕН:

KR. DRAGUTIN
HILANDARU

† A C P L I U M T E K P I I U M C H A P I E K I E I S Z M †

KR. MILUTIN
MILANDARSKOM PIRQU
1313 - 1316.

† $\hat{S}_F^{\hat{a}} \hat{P}_H^{\hat{a}} K_{\hat{a}}^{\hat{a}} \hat{S}_b^{\hat{a}} \hat{C}_{KL}^{\hat{a}} \hat{H}_{\hat{a}}^{\hat{a}} \hat{Z}_{M_b}^{\hat{a}}$

KR. STEFAN DEČANSKI
HILANDARU 9. jula 1327

СНД БА БА БННГАДБНННН

KR DUŠAN HILANDARU, 28. marta 1345
"pisa i podpisa kraljevstvo mi
carskim običnim znameniem."

† G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z †

KR. DUŠAN HILANDARU
1. januara 1345.
poveljenjem gospodina svetoga
kralja logotet Hrs preruči
pisat u slavnom gradu u Skoplju.

† СѢБѢ РИПР СБѢ НГРѢМЪ †
ИЗПАДЫ СТРАНАМЪ †

CAR DUȘAN PANTELEIMONU
12 jula 1349

ᄒᄒ ᄒᄒ ᄒᄒᄒᄒ ᄒᄒ ᄒᄒᄒᄒ

CAR DUŠAN HILANDARU
2 maja 1355

„poveljenjem gospodina cara
Gjurg logotet zapisa na
ovči poli.“

sumnjivo vlastoručni, nije to tako očividno u pogledu srpskih povelja. Kao što je upozorio Stanojević (Glas S. A. CVI, 24) pored povelje, na kojoj stoji »siju milost zapisa igumen hilendarski Arsenie na Svrčine, a sam gospodin kralj potpisa« (Hil. II, br. 26), postoji takva na kojoj stoji »Cocan preruči i potpisa i zapečati« (Mon. serb. 109), a i takva gdje stoji »sije izvestnoe i zlatopečatnoe slovo carstva mi zapisa se i utvrdi se rukoj u logoteta Gjurga« (Hil. II, br. 48). S druge strane postoje i takve formule, iz kojih se ne može sa sigurnošću razabrati, da li se u njima govori o vlastoručnom vladalačkom potpisu, ili samo o »znameniju« koje se pravilo u kancelariji. Tako je na povelji hilendarskom pirgu od 1. januara 6853. god. zabilježeno ispred potpisa: »zapisa že se sije zlatopečatnoe slovo kraljevstva mi obrazom i znamenijem kraljevstva mi v leto« i t. d., a iza potpisa: »povelenijem gospodina svetago kralja logofet Hrs preruči pisat' u slavnom gradu u Skopi« (Hil. II, br. 34). Baš ovaj potpis po svom kaligrafskom obliku stvara utisak da nije vlastoručan. Međutim prvi od navedenih citata očividno svjedoči, da je u pojedinim slučajevima Dušan sam potpisivao povelje. Ali bez obzira na to, da li je kralj potpisivao vlastoručno, ili je njegov potpis crtan u kancelariji, važno je, da je svaki vladalac imao svoj zaseban tip potpisa — »znamenije« sa zasebnim načinom vezivanja slova i skraćivanja riječi. Takav zasebni tip nalazimo i na Dušanovim originalnim poveljama, dok kasnije kopije i falsifikati ili imaju sasvim drugi tip, ili podražavaju originalnim poveljama, ali čine paleografske griješke. Baš takvo neuspjelo podražavanje imamo na dužem pantelejonskom aktu, dok je potpis na kraćem aktu baš tipičan za potpise na originalnim poveljama. Napose u pogledu ovog potpisa na kratkom aktu mislim, da je vlastoručan, jer je, kao što i potpis na povelji Lavri, izrađen nekaligrafski, već slobodnijim potezima. Vrlo je vjerovatno da se kod vlastoručnih potpisa javlja veća sloboda prema kalupu kancelarijskog »znamenija«. U tom pogledu zanimljiva je Dušanova povelja Zografu, gdje se potpis znatno razlikuje od šabloniziranih potpisa. Zbog toga trebao bi da izazove sumnju, ali kako sadržina povelje nije podzriva, moglo bi se nagađati da je u ovom slučaju car Dušan stavio potpis sasvim slobodno, ne misleći na uobičajeni tip.

Hrisovulja Jovana Paleologa iz 1353. g. vezana je s nepotpisanim konceptom iz 6855. g. Ovaj je posljednji u pogledu sadržine istovjetan s Paleologovom hrisovuljom, s jednom razlikom, što Paleologova povelja tačnije naznačuje položaj crkve u Voimiju — *εις τὸν Σόμνηρον* i izostavlja ime gazdinstva *πέραν τοῦ Πάναρος τὸ Κοτζάνιν*. Dölger, koji smatra nepotpisani akt za kancelarijski koncept Paleologove hrisovulje s pogrešno upisanim datumom, misli da je izostavljanje pomena o imanju Kocaki nastalo zbog toga, što je kancelarija ustanovila, da je ovo imanje dvije godine ranije bilo poklonjeno Ivirskom manastiru. Ja sam smatrao taj akt nepotpisanim projektom Dušanove grčke hrisovulje i pretpostavljao, da je isti poslužio konceptom za Paleologovu hrisovulju, nakon što je Dušan svojom poveljom od juna 1349. poklonio manastiru ona imanja, koja je ranije izostavio u grčkom aktu. Mislio sam da je na osnovu tog prvog koncepta manastir sastavio novi projekt hrisovulje, koji je bio

podnesen Paleologu i potpisan od njega, a izostavljanje imena Kocaki smatrao sam za griješku prepisivača, pošto u dotičnoj rečenici Paleologa hrisovulja izostavlja s a m o i m e imanja, dok je riječ gazdinstvo — *ξενυγλατειον* — ostala. Ispravnost moje pretpostavke sasvim očividno izlazi iz upoređenja tekstova, koje moram navesti paralelno:

*δωρεῖται ἡ βασιλεῖα μου τὸ ... χωρίον...
Δράγοσταν... πρὸς τὴν ἀνωτέρω εἰρη-
μένην μονήν . ἀλλὰ δὴ καὶ ξενυγλα-
τειον ἕτερον πέραν τοῦ Πάνακος τὸ Κοτ-
ζάνιν . περὶ τὴν Βαῖμην μονὸδριον...
τοῦ ἁγίου Γεωργίου . ἔτι τε ἐντὸς τῆς...
πόλεως Σεργῶν ἀνθρώπων...*

*δωρεῖται ἡ βασιλεῖα μου τὸ ... χωρίον...
Δράγοσταν... πρὸς τὴν ἀνωτέρω εἰρη-
μένην μονήν . ἀλλὰ δὴ καὶ ξενυγλα-
τειον
περὶ τὴν Βαῖμην μονὸδριον...
τοῦ ἁγίου Γεωργίου . ἔτι τε ἐντὸς τῆς...
πόλεως Σεργῶν ἀνθρώπων...*

Kao što se vidi, oba su teksta doslovce identična osim izostavljenih riječi *πέραν τοῦ Πάνακος τὸ Κοτζάνιν*, koje se očividno odnose na prethodni izraz *ξενυγλατειον*, a nisu apozicija za monidrij u Voimiju. (Treba primjetiti, da kapelica valjda ne bi bila ni označena kao majur — *ξενυγλατειον*). Što se pak tiče opravdane primjedbe, da bi moja interpretacija zahtjevala veznik *ὡσαύτως*, *ἀλλὰ δὴ* i t. d. ispred podatka o Voimijskoj kapelici, stvar se objašnjava sasvim jednostavno. Podatak o Voimijskom monidriju u konceptu upisan je na ivici (vidi fotosnimak u Spomeniku S. A. XCI, str. 234), te je baš u takvom obliku bio jednostavno prenesen u tekst Paleologove povelje. Baš je ta operacija bila uzrokom, da su prilikom unašanja u tekst ovog podatka sa ivice nepažnjom prepisivača izostavljene posljednje riječi prethodnog stavka o imanju Kocaki.

Što se tiče nepotpisanog koncepta s datumom 6855. g., nikako ne mogu vjerovati, da bi to mogao da bude bizantski kancelarijski koncept, sastavljen na podlozi tobože-lažne Dušanove hrisovulje. 1. Kancelarija u takvom slučaju ne bi ostavila u tekstu griješke protiv bizantskog formulara: unijela bi ekspoziciju, promijenila bi genitivnu konstrukciju rečenice s prvim *λόγος* u akusativnu i stavila bi *κράτος* na svoje mjesto, na početku posljednjeg retka; 2. ne bi uručila monasima neodobreni koncept, ne izbrisavši podatka o Kocakiju, jer bi inače sama pružila monasima priliku, da kasnije potpišu crvenom tintom ovaj koncept i na njegovu osnovu traže sporni posjed od Ivirskog manastira; 3. za hrisovulju 6862. godine ne bi upisala 6855. Zato ostajem kod moje hipoteze, da je to bio manastirski *Empfänger*-koncept za Dušanovu grčku povelju. Takvi su poznati u zapadnoj diplomatici i nema razloga misliti, da nisu mogli postojati u Bizantu. Mislim i sada, da nije neumjesna moja hipoteza, na koju me je nagnao datum upisan crnom tintom. Nagadam, da one bizantske povelje, koje imaju cijeli datum upisan crnom tintom, mogu predstavljati takve *Empfänger*-koncepte. Ako je takav projekt bio prihvaćen i prema njemu sastavljena povelja, koncept bi ostao u kancelariji; ako je bilo odbijen — vraćao se podnosiocu. U izuzetnim slučajevima moglo se desiti, da vladalac potpiše sam koncept i u takvom slučaju originalan vladalački potpis mogao je da se nađe pored cijelog crnog datuma. Baš takve slučajeve nalazimo na obje

Dušanove povelje Ivirskom manastiru. Vjerojatno su monasi donijeli u Dušanovu kancelariju svoj grčki koncept, ali srpska kancelarija nije smatrala za potrebno, a možda u to vrijeme još nije bila ni sposobna, da izradi hrisovulju bizantskog tipa, već ga je u donesenom obliku podnijela caru na potpis. Ksiropotamska povelja, koja je svakako sastavljena prema drugoj ivirskoj, već nije upisala unaprijed cijeli datum, ali Dušan i ovdje nije popunio datum crvenim riječima, te je na takav način u ksiropotamskoj povelji ostalo prazno mjesto za dvije posljednje brojke u datumu.

Pravi Empfängerstellung po mom mišljenju predstavlja Paleologova hrisovulja ruskom manastiru. Naveo sam više argumenata, koji pobijaju tvrdnju Dölgera, da je ta povelja »kanzleigerechtes, orthographisch und grammatisch einwandfreies Chrysobull«: 1. nije pisana na pergameni već na papiru, 2. ima gotovo kvadratni oblik, 3. prepisana je sa svima griješkama u formularu, bez ekspozicije i s nepravilnom konstrukcijom rečenice u kojoj je prvi crveni *λόγος* upisan u akuzativu pored genetivnog oblika *χρυσοβούλλον*, 4. riječ *κράτος* dolazi u sredini retka, dok bi trebala stajati na početku. Slažem se, da svaki od ovih argumenata posebice (osim trećeg) ne odlučuje u pitanju provenijencije akta iz kancelarije ili iz manastira, ali mislim da svi zajedno poriču mogućnost njegovog postanka u carskoj kancelariji. Istina je da je kancelarija često prepisivala arenge iz prethodnih akata, pa i čitava akta careva-suvladara, ali mora se naglasiti, da je prepisivala bez izmjene samo pravilno sastavljene tekstove, dok ih je ispravljala, ako je postojala griješka u konstrukciji. Tako se na pr. desilo kod povelje Mihaila IX. iz 1300. g. koja je sastavljena prema istovremenoj povelji Andronika II. Mihailova je povelja ispravila pogrešnu genetivnu konstrukciju s prvim *λόγος* stavljenim u akuzativu (vidi Chil. I, Nr. 16 i 17).

Posljednji moj argument, da su riječi *λόγος* po svoj prilici upisane istom rukom kao i potpis (isp. ovu riječ sa svršetkom riječi *Παλαιολόγος*) po mišljenju Dölgera ne igra ulogu za prosuđivanje pitanja, da li je akt sastavljen u kancelariji. Ja se s tim ne slažem, kao što se ne slažem i s pretpostavkom, da potpuna sličnost duktusa u riječima *λόγος* i *Παλαιολόγος* dolazi ne od iste ruke, već od tipa pisma. Ako pak *λόγος* nije ovdje upisan od nadležnog bizantskog činovnika, već od samog cara, to bi naročito svjedočilo, da je povelja izdana u takvim prilikama, kada uz cara nije bilo njegove kancelarije. Ne slažem se ni z bezuslovnim tvrđenjem, da car ni u kom slučaju nije mogao da prekrši običaje svoje kancelarije. Što se tiče pitanja »Weshalb sollten gerade die Mönche von Panteleimon, die zum mindesten vorwiegend Russen waren, über einen Mönch verfügt haben, der fähig gewesen wäre, einen so tadellosen griechischen Chrysobulltekst anzufertigen, wie er vorliegt«, Dölger tu očividno pada u kontradikciju sa svojim tvrđenjem, da je Paleologova povelja izrađena prema Dušanovoj tobože-lažnoj grčkoj povelji, koja je bila izrađena u Panteleimonovom manastiru. A da je među kaluđerima ruskog manastira bilo takvih, koji su odlično poznavali grčki jezik, znamo po primjeru starca Isaije, druga i savjetnika cara Dušana, prijatelja svetogorskog prote Teofana i budućeg patrijarha Filoteja,

tadanjeg podvižnika i književnika u Atanasijevoj Lavri: taj starac Isaija, koji je poznat kao prevodilac na slavenski jezik djela sv. Dionisija Areopagita i koji je vršio ulogu diplomatskog predstavnika srpskih vladara u vezama s bizantskim dvorom, a kasnije bio član grčkog sudskog tribunala u Seru, u dotično vrijeme bio je iguman ruskog manastira. Bilo je u Panteleimonovoj arhivi i grčkih akata, prema kojima bi se mogla sastaviti nova hrisovulja, napose hrisovulja cara Andronika II. Razumije se, monasi nisu znali unaprijed da će car potpisati njihov tekst, već su ga donijeli kao Empfängerkonzept s time, da ga carska kancelarija prepiše, ali neke nepoznate okolnosti, koje su se za vrijeme građanskog rata mogle dešavati svakog časa, bile su uzrok da je car potpisao sam koncept. »Lakoma kancelarija« mogla je da tome ne prisustvuje. Na kraju niko ne može dokazati, da su monasi izbjegli da plate obične takse: možda su čak platili i mnogo više, kako se to katkada dešava prilikom dobivanja dokumenata »kratkim putem«.

I posljednje pitanje. Godine 1375. bivši posjednik pomenutih poklonjenih imanja, Aleksije Paleolog, izdao je manastiru akt, u kome pristaje da ta imanja ostanu manastiru, pošto ih je u doba srpske vlasti Dušan predao monasima, a isto je potvrdio i car Jovan Paleolog. Tim povodom akt kaže da su kaluđeri, došavši k caru *καὶ ποιήσαντες χρυσόβουλλα εἰς τὰ μετόχια αὐτῶν, ἐποίησαν καὶ εἰς τοῦτο*. Dölger misli da izraz *ἐποίησαν* ne znači ovdje, da su monasi s a m i izradili povelju, nego da je tu glagol *ποιεῖν* upotrijebljen u smislu »dobivati« čemu on nalazi paralelu u jednom epigramu Ane Paleologine. Ja se na to tumačenje nisam osvrnuo, ostavši kod bukvalne interpretacije teksta, imajući pri tome u vidu, da je na navedenom mjestu upotrebljen aktivni oblik, dok bi za tumačenje Dölgera mnogo bolje odgovarao medij (vidi na pr. Xenoph.-Anab. V, 3, 5 i druge primjere na koje upozorava Pape-ov grčko-njemačni rječnik kod glagola *ποιέω-ποιέομαι* u značenju »sich machen lassen«). Moram pri tome naglasiti, da me na bukvalnu interpretaciju navodi ne taj filološki razlog (jer bi glagol *ἐποίησαν* potpuno odgovarao i Dölgerovoj interpretaciji sa pretpostavkom, da su monasi donjeli caru Empfängerkonzept, prema kome bi bila izrađena carska isprava), već pomenute nepravilnosti u obliku i u formularu Paleologove hrisovulje, koje po mom shvaćanju ne bi mogle da se pojave u tekstu izrađenom u kancelariji.

Na kraju mislim, da bi se u općem pitanju mogućnosti postojanja Empfängerausstellung-a u Bizantu naša stanovišta mogla izmiriti na bazi dvostruko podvučenog ograničenja »u izvanrednim prilikama«. Moram naglasiti da i ranije nisam dopuštao takvu mogućnost »u redovnim prilikama«, ali sam u mom prvom članku dopustio neopreznu pretpostavku, da su se takvi izuzetni slučajevi možda mogli i češće dešavati. U Spomeniku XCI ovu sam izuzetnost naglasio mnogo jače, a to činim i sada, ali ipak dopuštam mogućnost, da su u izuzetnim slučajevima, kao na pr. za vrijeme građanskog rata, naročite okolnosti mogle pobuditi cara da potpiše donesen Empfängerkonzept, ne čekajući da ga kancelarija prepiše.

LES DIPLÔMES DU TZAR DOUCHAN ET DE L'EMPEREUR
JEAN PALÉOLOGUE
DÉLIVRÉS AU MONASTÈRE DU ST. PANTÉLÉIMON

Résumé

Dans cet article je voudrais revoir la controverse concernant le problème d'un groupe de six diplômes du monastère russe au Mont Athos. Tandis que M. Fr. Dölger ne tient comme original que le seul chrysobulle de Paléologue, considérant comme suspect un diplôme serbe de Douchan, je considère comme originaux deux actes de Douchan — un chrysobulle en grec et l'autre en serbe —, et quant au diplôme de Paléologue au formulaire irrégulier, je le tiens pour le produit d'«*Empfängerausstellung*». La revision de l'argumentation et surtout l'examen des signatures grecques et serbes de Douchan me persuada que mes conclusions relatives à l'authenticité et à la chronologie de ces actes avaient été correctes.

Quant au problème de la discordance entre l'année 6855 et l'indiction 1-ère dans le diplôme grec de Douchan, je révoque l'interprétation du signe qui se trouve à la place du dernier chiffre dans l'année comme abréviation du mot *ἐντοὶ* (cfr. la même interprétation du signe analogue dans le chrysobulle d'Esphigm. XIII, 30) et je retourne à l'interprétation habituelle tenant ce signe pour le chiffre ε' — 5. Je pense que nous avons ici la datation de mars que j'ai trouvée dans les monuments serbes jusqu'au milieu du XIV-e siècle. A cette époque de la conquête de Byzance et de l'établissement de l'empire serbo-grec Douchan fit introduire le système de datation byzantine (d'après le septembre), mais la datation traditionnelle de mars ne cesse pas à s'employer dans les inscriptions, dans les sources littéraires et parfois dans les diplômes des tzars et des despotes.

Quant à la question d'«*Empfängerausstellung*» dans la diplomatie byzantine, je pense que nos points de vue pourraient se reconcilier sur la base d'une restriction fortement marquée: «*dans les circonstances extraordinaires*».